

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА

УДК 94(477): 323.1

<https://doi.org/10.34142/2313-2345.2019.56.07>**Гончарова О. С.**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди
<https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХАРКОВА В УМОВАХ КОМПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЦЕРКВИ 1920-х – 1930-х РОКІВ

У статті аналізуються основні засади партійно-державної політики 1920–1930-х років щодо релігії та особливості їх застосування до релігійних громад етнічних меншин Харкова. З початком затвердження більшовицького режиму перевага надавалася силовим методам боротьби з церквою. Із запровадженням непу та політики «коренізації» влада починає відносно ліберально ставитися до віруючих і надає перевагу методам податкового тиску та дискредитації духовенства. З кінця 1930-х років відбувається реставрація силових методів, які в кінці 1920-х років набувають характеру репресій щодо духовенства і віруючих, закриття церков. Антирелігійна кампанія Харкова здійснювалася у двох основних напрямках. Перший був спрямований на боротьбу проти конфесійних інституцій, духовенства і церковного активу шляхом адміністративного тиску, правових обмежень, економічного визискування, дискредитації духовенства, карально-репресивних заходів. Другий напрям включав заходи ідеологічно-пропагандистського спрямування, серед яких важливе місце займала антирелігійна пропаганда через різноманітні форми роботи клубів, червоних кутків, безвірницьких гуртків. Проте досягти бажаного результату – масового антирелігійного руху та швидкого формування безрелігійного суспільства – не вдалося. Релігійні громади національних меншин в умовах насильницької атеїзації суспільства та репресій проти духовенства і віруючих продемонстрували здатність виживати та протидіяти етнічній асиміляції.

Ключові слова: антирелігійна політика, атеїстична пропаганда, етнорелігійні громади, національні меншини, церква.

The article analyzes the basic principles of party-state policy of the 1920s - 1930s in relation to religion and the features of their application to the religious communities of ethnic minorities of Kharkiv. It was revealed that the attitude of the Soviet leadership towards religion changed during the study period, which was due to the socio-political situation in the country. With the beginning of the establishment of the Bolshevik regime, preference was given to power methods of struggle with the church. However, with the introduction of NEP and the policy of «indigenization», the government begins to liberalize believers to a certain extent and prefers methods of tax pressure and discrediting the clergy. Since the late 1920s, after a short retreat, there has been a restoration of forceful methods, which in the late 1930s acquire the character of repression against the clergy and believers, closing churches. Based on a significant array of archival materials, the methods by which the anti-religious campaign was carried out in relation to the religious communities of national minorities of Kharkiv are demonstrated. Two main directions can be distinguished. The first was aimed at combating confessional institutions, clergy and church assets through administrative pressure, legal restrictions, economic exploitation, discrediting the clergy, and punitive repressive measures. The second direction included ideological propaganda measures, among which an important place was occupied by anti-religious propaganda through various forms of work of clubs, red corners, and atheists' circles. However, as a result of the implementation of this direction, it was not possible to achieve the desired result - a massive anti-religious movement and the rapid formation of an irreligious society. Religious communities of national minorities in the conditions of forcible atheization of society and repressions against the clergy and believers have demonstrated the ability to survive and oppose ethnic assimilation.

Key words: anti-religious politics, atheistic propaganda, ethno-religious communities, national minorities, church.

Постановка проблеми. Національно-культурне відродження етнічних спільнот, що спостерігається в Україні після проголошення незалежності, певною мірою ста-

ло можливим завдяки поєднанню ними етнічної та релігійної ідентичності. Євреї традиційно сповідували іудаїзм, угорці належали в основному до реформатської цер-

кви, поляки, чехи, словаки здавна сповідували католицизм, німці переважно були послідовниками лютеранства, узбеки, кримські татари, татари, башкири дотримувались мусульманської віри, вірмени були прихильниками своєї національної Вірмено-григоріанської церкви. Етноконфесійні утворення унеможливають цілковиту асиміляцію того чи того народу, оскільки конфесійна специфіка етносу є не менш стійкою, ніж, скажімо, мовна, культурна чи будь-яка інша. Особливо виразно це проявилось у 1920–1930-х роках в умовах здійснення державно-партійними структурами політики, спрямованої на нищення культур цих народів та їх церков. Особлива активізація в цей період етноконфесійних процесів у Харкові обумовила регіональний характер дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. У роботах А. Киридана [Киридан 2005], Г. Лаврика [Лаврик 2006] на широкій джерельній базі з'ясовуються стратегічні підходи й тактичні прийоми, до яких вдавалися в своїй діяльності як центральні, так і місцеві органи влади при здійсненні політики в релігійній сфері. Особливості застосування антирелігійного законодавства щодо конфесій, що сповідували національні меншини України розкриті у роботі Л. Рябошапка [Рябошапка 2001]. Певного висвітлення в літературі дістало й питання історії етнорелігійних громад міста Харкова в умовах здійснюваної компартійно-радянської релігійної політики 1920–1930-х років [Харьков многонациональный 2004; Жур 2004; Витринська 2014]. Однак комплексне дослідження їх становища відсутнє.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз особливостей функціонування релігійних об'єднань національних меншин Харкова в умовах антирелігійної політики влади 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Остаточно утвердившись в Україні, більшовики поширюють на її терени основи законодавства у сфері релігії, що вже були запроваджені в РСФРР. Усе церковне майно оголошувалось народним добром і передавалось до відання місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; релігійним громадам надавалось право на

безкоштовне користування будівлями і предметами для проведення богослужінь; вони позбавлялися права бути юридичними особами; духовенство позбавлялося виборчих прав [Про релігію і атеїстичне виховання 1979: 203-204].

Релігійні громади національних меншин не мали значних багатств, тому мало постраждали від передачі майна у відання місцевих рад. Більш болючою для них виявилася заборона (через втрату статусу юридичної особи) вести добротинну діяльність, утримувати сиротинці, будинки для літніх людей, поховальні братства, спілки допомоги бідним та дітям. Так, ліквідаційною комісією Харківського губвиконкому 25 лютого 1920 р. було закрито будинок для літніх людей та гуртожиток для біженців, 2 березня 1920 р. – поховальне товариство «Хевро Кадище», 5 квітня цього ж року – товариство допомоги бідним євреям хлібом, діяльністю яких опікувалась єврейська громада міста. Не мали релігійні громади національних меншин, у відповідності з новим законодавством, можливості провадити освітню діяльність.

Із часом до радянсько-партійного керівництва приходять усвідомлення неможливості ухваленням одного декрету знищити ту чи іншу релігію. Не відступаючи від головної мети – ліквідації всіх залишків релігії – більшовицьке керівництво переходить до тимчасової лібералізації політики щодо релігії, дотримання правових основ співіснування держави і церкви. Релігійні громади отримують дозвіл провадити свою діяльність після реєстрації їх статуту органами місцевої влади. Одним із перших у 1920 р. цим скористалося єврейське релігійне товариство «Хевре-Тілім», яке об'єднувало громадян з метою «організації молитовних зборів, виконання релігійних ритуалів». У 1924 р. пройшло реєстрацію Християнське релігійне товариство вірменського віросповідання, створене при храмі Святого Георгія по вулиці Чернишевській, для «задоволення релігійних потреб громадян згідно з правилами й канонами єдиної вірменської апостольської церкви». В цьому ж році було зареєстровано Устав Харківського караїмського товариства, яке наступного року отримало право користува-

тися кенасою, що розташовувалась в Харкові на вулиці Кузнечній. У 1924 р. в користування мусульман міста було передано мечеть на вулиці Ярославській, а католикам костел по вулиці Гоголя [Харьков многонациональный 2004:117].

Досить часто практичні заходи урядових установ, що займалися реалізацією державної політики в релігійній сфері, йшли врозріз із деклараціями і позбавляли або обмежували національні меншини права на свободу віросповідання. Зокрема, провадилися кампанії з вилучення культурних цінностей, що прикривались гаслами допомоги голодуючим. Реквізиції підлягали позолочені та срібні менори, корони тор, ханукії, тобто найбільш коштовні ритуальні предмети, які мали велике художнє й етнографічне значення. Так, за два тижні в 1922 р., під час проведення спеціального рейду в Харкові, з однієї тільки Хоральної синагоги по вул. Пушкінській було вилучено 24 фунти 77 золотника срібних речей [Акты Харьковской губернской комиссии 1922: 4, 4 зв.].

Державними органами здійснювався постійний контроль за роботою молитовних будинків та за змістом всього, що в них говорилося. Так, наприклад, проведення 18 лютого 1923 р. в Харківській хоральній синагозі панахиди по Максусу Нордау було властями визначено як агітаційний мітинг, організований сіоністами. І хоча в результаті проведеного начальником 3-го району Харківської Губгорміліції Вовченком слідства цей факт не підтвердився, учасники заходу мали понести покавання: Лиман і Тайулін за те, що виступали, староста синагоги Левіт – за те, що дозволив організацію панахиди без дозволу відповідних органів [Заклучение начальника 3-го района 1923: 15]. У 1924 р. було введено правило тотального контролю над діячами релігійних організацій, для чого постійно проводились перереєстрації служителів культу [Перереєстрація службовців культу 1926].

Разом з адміністративними заходами проводилися всілякі пропагандистські кампанії що мали антирелігійний характер. Так, у Харкові ліквідаційною комісією, разом із партійними організаціями, у 1921 р. проводились суди над хедерами, релігією,

релігійними святами й диспути на релігійні теми [Отчет ЦК КП(б)У 1921: 14]. Яскравим прикладом поєднання адміністративних і пропагандистських засобів були події, що розгорнулися навколо закриття хоральної синагоги (вулиця Пушкінська, 12). Із початку 1923 року в засобах масової інформації розпочалася кампанія, спрямована на закриття синагоги. У пресі активно висвітлювалося організоване партійними органами направлення до редакції газети «Комуніст» і державних органів листів безпартійних єврейських робітників та звернення єврейської загальноміської робітничої конференції (28-29 квітня 1923 р.) до Губвиконкому з проханням передати приміщення синагоги під організацію культурно-освітнього закладу. Не зважаючи на численні звернення вірян та намагання відстояти свої права Харківський губвиконком й міськрада 29 травня 1923 р. прийняли рішення про передачу культурної споруди під культурно-освітню установу [Выписка из протокола № 42: 61].

Заходи більшовиків, спрямовані на знищення церкви, мали протилежний, від бажаного, ефект. Релігійні конфесії посилили консерватизм і прагнення зберегти організаційну структуру. У країні з міцними релігійними традиціями силовими методами зруйнувати церкву було неможливо. За даними Адміністративного відділу Харківського губвиконкому в першій половині 1925 р. на Харківщині існували такі релігійні громади: іудейські – 18, римо-католицькі – 2, протестантсько-лютеранські – 1, караїмська – 1, мусульманська – 1, менонітські – 5. Священнослужителів у них було: єврейських – 11, католицьких – 1, протестантсько-лютеранський – 1, мусульманський – 1 [Основные итоги 1925: 11].

Діяльності релігійних осередків більшовицьке керівництво намагалось протиставити культурно-освітні установи, зміст роботи яких відзначався відверто атеїстичним спрямуванням. Однією з кращих форм було визначено національні клуби. Так, у Харкові діяли литовський робітничий клуб «Комуніст» (згодом реорганізований у червоний куток), латиський клуб «Дарбас», польські робітничий клуб імені Варинського та молодіжний клуб імені Веселовсько-

го, вірменський та німецький робітничі клуби. Робота ж із найчисленнішою національною меншиною – євреями, була сконцентрована в клубі III Інтернаціоналу та клубі кустарів (євреї становили більш ніж 60 % його членів). Культурно-освітню роботу серед греків, румун, угорців та болгар проводив балканський клуб.

Робота з нечисленними національними групами в місті, що були розпорошені в інонаціональному середовищі була в основному зосереджена в червоних кутках [Гончарова 2005: 79]. Проведення всіх антирелігійних заходів у клубах проходило із суворим дотриманням партійних настанов і державних рішень. Проте клуби, здебільшого, відвідувала молодь, що працювала на промислових підприємствах. Решта населення, зайнятого кустарним виробництвом, або не допускалася до роботи цих установ, або, в силу того, що в їх середовищі були сильні релігійні традиції, не сприймала заходів уряду.

Із другої половини 1920-х рр. радянсько-партійне керівництво повертається до курсу на обмеження прав віруючих. Однією з перших відчула на собі прес войовничого атеїзму РКЦ. Костьоли оголошувалися базою антирадянської агітації, мракобісся, а ксьондзи – ідеологами контрреволюції і, не випадково, потрапили під перші хвилі арештів і депортацій. Так, у 1926 р. було заарештовано настоятеля харківського костьолу отця Вікентія Ільчина [Жур 2004: 17]. Повернулись до практики вилучення молитовень, якими користуються групи віруючих з їхнього користування на громадські потреби. Запроваджувався вже перевірений на початку 1920-х років сценарій: владні структури отримували клопотання про передачу культової споруди під культурно-освітню установу, підтримували його та передавали до Наркомату внутрішніх справ, який зібравши необхідні папери для подальшого розгляду справи передавав їх до ВУЦВК. За подібним сценарієм одна за одною закриваються культові споруди в Харкові. Так, наприклад на 1930 р. в місті залишилося лише 2 синагоги [Витринская 2014: 177]. У суспільстві нагнітається антирелігійна істерія за допомогою засобів масової інформації – газет «Атеїст», «Безвір-

ник», журналу «Безвірник», які згодом починають виходити й мовами національних меншин. Для ведення цілеспрямованої антирелігійної роботи створюється громадська організація «Спілка безвірників». У 1928 р. на Харківщині вже діяло 20 її осередків [Повідомлення 1928: 49].

Лекторами-антирелігійниками проводилися лекції, бесіди, диспути на антирелігійну тематику, як в клубах так і на промислових підприємствах, де працювали компактні групи національних меншин. Особливо активними дії Спілки безвірників були напередодні та в дні релігійних свят. На членів організації покладался обов'язок стежити за відвідуванням робочих місць в ці дні з урахуванням національності їх робітників. Так, наприклад, напередодні і під час святкування єврейських релігійних свят Рош а-Шана (Новий рік) і Йом Кіпур (Судний день) з 14 по 25 вересня, активістами Спілки безвірників було проведено 32 доповіді на промислових підприємствах міста, де працювали єврейські робітники та здійснено обстеження явки на роботу. В його результаті виявили, що з 80 робітників харчової фабрики «Коопзбуту» на роботу в цей день не вийшли 73 особи (обидва свята), а на фабриці «Чулочник» в день святкування Рош а-Шана на роботі не було 75 осіб, а у Йом Кіпур – 192 особи, на фабриці «Трикотажник» неявка працівників в свята відповідно становила 30 та 70 осіб, а на панчішній фабриці «Трудова сила» на роботу під час свят не вийшов жоден робітник-єврей [Харківська спілка 1928: 35].

Це ще раз підтверджує факт, що незважаючи на широку пропагандистську та агітаційну роботу, жорстокі адміністративні заходи проти вірян, повністю знищити у громадян релігійні почуття не вдалося. Представники національних меншин не виявляли особливого інтересу до роботи осередків Спілки безвірників, що неодноразово констатувалося в пресі, лунало у виступах державних і партійних функціонерів.

Однак найбільш нищівного удару церкві було завдано у другій половині 1930-х років. Зокрема, у 1936 р. була знесена соборна мечеть і припиняє діяльність медресе. У 1937 р. було розстріляно о. Леонарда Гашинського разом із 12 активними прихожа-

нами костюлу. У 1938 р. заарештували й розстріляли вірменського священника о. К. Егоняна [Жур 2004: 17].

Висновки. Наведені факти ще раз підтверджують провідну думку більшості дослідників про безпосередній диктат щодо релігії та церкви з боку державно-партійних структур, порушення декларованих державою принципів свободи совісті та відокремлення церкви від держави.

Антирелігійна кампанія реалізувалася у двох головних напрямках. Один із них передбачав боротьбу проти конфесійних інституцій, духовенства і церковного активу шляхом адміністративного тиску, правових обмежень, економічного визискування, дискредитації духовенства, карально-репре-

сивних заходів. Другий – здійснення ідеологічно-пропагандистських заходів.

Однак робота клубів, червоних кутків, безвірницьких осередків загалом (лекції, бесіди, інсценовані дійства, публікації періодичних видань тощо) не дала очікуваних результатів – масового антирелігійного руху та швидкого формування безрелігійного суспільства. Особливо відчутно це було в релігійних громадах етнічних меншин, у яких сповідування спільної релігії сприяло збереженню етнічної ідентичності та його консолідації в складній суспільно-політичній ситуації, що постала в результаті впровадження партійно-державної політики в сфері релігії.

ЛІТЕРАТУРА

Акты Харьковской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей по проверке инвентарных описей церковного имущества храмов, синагог и молелен г. Харькова. 1922 г. // Государственный архив Харьковской области. ф. Р-203, оп. 1, спр. 888. 114 арк.

Гончарова О. С. Становлення та діяльність культурно-освітніх установ Харківщини у 20-х – на початку 30-х років: національний аспект / О. С. Гончарова // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків: Майдан, 2005. Вип. 21-22. С. 77-82.

Витринская Е. Секуляризация имущества иудейских общин Харькова в 1920-е годы / Е. Витринская // Труды по еврейской истории и культуре: Материалы XXI Международ. ежегодной конференции по иудаике. Вып. 50. М., 2014. С. 166-179.

Выписка из протокола № 42 заседания президиума Харьковского губисполкома и горсовета от 29 мая 1923 года // Государственный архив Харьковской области. ф. Р-203, оп. 1, спр. 1421, арк. 61.

Жур М. История римо-католической церкви в Харькове / М. Жур // Польська діаспора в Харкові: історія і сучасність. Харків: Майдан, 2004. С. 8-24.

Заключение начальника 3-го района Харьковской Губгормилиции Вовчека. 10 марта 1923 г. // Государственный архив Харьковской области., ф. Р-203, оп. 1, спр. 1996, арк. 15.

Киридан А. М. Час випробувань: Держава, церква і суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х років / А. М. Киридан. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 384 с.

Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919-1929 рр.) / Г. В. Лаврик.

Полтава: АСМІ, 2006. 368 с.

Основные итоги хозяйственного и советского строительства на Харьковщине. К IX губернскому съезду Советов // Бюллетень Харьковського губерніального виконавчого комітету Рад робітничих та Червоноармійських депутатів. 1925. № 20. С. 3–20.

Отчет ЦК КП(б)У с декабря 1920 г. по декабрь 1921 г. VI Всеукраинской парт-конференции // Известия Центрального Комитета Коммунистической Партии (большевиков) Украины. 1921. № 9. С. 1–26.

Перереєстрація службовців культу // Вісті ВУЦВК. 1926. 21 січня.

Повідомлення // Безвірник. 1928. № 4. С. 49.

Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Б. О. Лобовик та ін. К.: Політвидав України, 1979. 260 с.

Протокол № 3 засідання Окрнацменкомісії за 7.05.1927 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 413, оп. 1, спр. 293, арк. 2.

Рябошанко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) / Л. Рябошанко. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 484 с.

Харківська спілка виходить на огляд // Безвірник. 1928. № 15. С. 33-35.

Харьков многонациональный / Кол. авт. В. М. Духопельников, Л. И. Лойко, С. И. Посохов, Т. В. Арзуманова, Ю. А. Беликов, В. Д. Берлин, И. Г. Мухина. Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. 256 с.

REFERENCES

Akty Kharkovskoi gubernskoi komissii po iziatiuu tserkovnykh tsennoschtei po proverke inventarnykh opisiei

tserkovnogo imushchestva khramov, synagog i moleleng. Kharkova (1922) [Acts of the Kharkov provincial com-

mission on the seizure of church property for checking inventory descriptions of church property, synagogues and prayers Kharkov]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast (GEB Series R-203, Box. 1, Folder 888), Kharkov, Ukraine.

Goncharova, O. S. (2005) Stanovlenniata diialnist kulturno-osvitnikh ustanov Kharkivshchyny u 20-kh – na pochatku 30-khrokiv: natsionalnyi aspekt [The creation and activities of cultural and educational institutions of the Kharkiv region in the 20s - early 30s: a national aspect]. Zbirnyk naukovykh prats. Ser. «Istoriia ta geografiia» – Collection of scientific works. History and geography series / Kharkivskiy natsionalnyi pedagogichnyi universytet im. G.S.Skovorody. (issue. 21-22, pp. 77-82). Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].

Vitrinskaia, E. (2014) Sekuliarizatsiia imushchestva iudeiskikh obshchin Kharkova v 1920-e gody [Secularization of the property of the Jewish communities of Kharkov in the 1920s]. Trudy po evreiskoi istorii i kul'ture: Materialy XXI mezhdunarodnoi ezhegodnoi konferentsii po iudaïke. – Works on jewish history and culture: Proceedings of the XXI international annual conference on judaïca. (issue 50, pp. 166-179). Moscow [in Russian].

Vypiska iz protokola № 42 zasedaniia prezidiuma Kharkovskogo gubispolkoma i gorsoвета ot 29 maia 1923 goda [Extract from protocol № 42 of the meeting of the presidium of the Kharkov provincial executive committee and city council of May 29, 1923]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast (GEB Series R-203, Box. 1, Folder 1421), Kharkov, Ukraine.

Zhur, M. (2004) Istoriia rimo-katolicheskoi tserkvi Kharkove [History of the Roman Catholic Church in Kharkov]. Polska diaspora v Kharkovi: istoriia i suchasnist – The Polish diaspora in Kharkiv: history and modernity. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].

Zakliuchenie nachalnika 3-go raiona Kharkovskoi Gubgormilitsii Vovcheka. 10 marta 1923 g. [The conclusion of the head of the 3rd district of the Kharkov provincial Government of Vovchek. March 10, 1923]. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast (GEB Series R-203, Box. 1, Folder 1996), Kharkov, Ukraine.

Kyrydan, A. M. (2005) Chas vyprobuvan: Derzhava, tserkva i suspilstvo v Radianskii Ukraini 1917-1930-kh rokiv [Test time: state, church, and society in Soviet Ukraine in the 1917-1930's]. Ternopil: Pidrychnyke i posibnyky [in Ukraine].

Lavryk, G. V. (2006) Pravove reguliuvannia svobody sovisti, virospovidannia i diialnosti peligiinykh organizatsii u radianskii Ukraini (1919-1929 rr.) [Legal regu-

lation of freedom of conscience, religion and activity of religious organizations in Soviet Ukraine (1919-1929)]. Polmtavaa: ASMI [in Ukrainian].

Osnovnye itogi khoziaistvennogo i sovetskogo stroitel'stva na Kharkovshchine. K IX gybernskomu sezdu Sovetov [The main results of economic and soviet construction in Kharkov. To the IX provincial congress of Soviets] (1925) Biuletен Kharkivskogo gubernialnogo vykonavchogo komitetu Rad robotnychkykh ta Chervono-armiiskykh deputatov. – Bulletin of the Kharkiv provincial executive committee of the Soviets of Workers' and Red Army deputies, 20, 3-20 [in Ukrainian].

Otchet TSK KP(b)U s dekabria 1920 g. po dekabr 1921 g. VI Vseukrainskoi part-konferentsii [Report of the Central Committee of the CP (b) W from December 1920 to December 1921 of the VIth All-Ukrainian Party Conference] (1921). Izvestiia Tsentralnogo Komiteta Kommunisticheskoi Partii (bolshevikov) Ukrainy – News of the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine, 9, 1-26 [in Ukrainian].

Perereiestratsiia sluzhbovtiv kultu [Re-registration of worship officials] (1926, 21 January). Visti VUTSVK – News of the AUCEC [in Ukraine].

Povidomlennia [Message] (1928). Bezvirnyk – Disbeliever, 4, 49 [in Ukrainian].

Lobovyk, B. O. (Eds). (1979). Pro religiiu i ateistychne vykhovannia. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [About religion and atheistic education. Collection of documents and materials]. Kyiv.: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Protokol № 3 zasedannia Okrnatsmemkomisiïza 7.05.1927 r. [Minutes № 3 of the meeting of the Ombudspersons Commission for May 7, 1927]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy – Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (GEB Series 413, Box. 1, Folder 293), Kharkov, Ukraine.

Riaboshapko, L. (2001). Pravove stanovyshe natsionalnykh menshyn v Ukraini (1917-200) – Legal status of national minorities in Ukraine (1917-2000). Lviv: Vydavnychy tsestr LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].

Kharkivska spilka vykhodyt na ogliad [The Kharkov Union is being reviewed] (1928). Bezvirnyk – Disbeliever, 15, 33-35 [in Ukrainian].

Dukhopelnykov, V. M., Loiko, L. I., Posokhov, S. I., Arzumanova, T. V., Belikov, Yu. A., Berlin, V. D. et al. (2004). Kharkov mnogonatsionalnyi [Kharkov is multinational]. Kharkov: Vostochno-regionalnyi tsestr humanitarno-obrazovatelnykh initsiativ [in Ukrainian].